

**АНТИУТОПІЧНИЙ ХРОНОТОП У РОМАНІ «МЕХАНІЧНИЙ АПЕЛЬСИН»
ЕНТОНІ БЕРДЖЕСА**

**DYSTOPIAN CHRONOTOPE IN THE NOVEL “CLOCKWORK ORANGE”
BY ANTHONY BURGESS**

Кісіль А.М.,

orcid.org/0000-0001-9340-6701

магістрант кафедри світової літератури і компаративістики

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника»

У статті проаналізовано модель хронотопних взаємодій в антиутопії «Механічний апельсин» Ентоні Берджеса. Простежено основні підходи літературознавців до вивчення проблеми хронотопу, його співвідношення з категоріями часу та простору. Під час дослідження визначено, що хронотоп у романі має сюжетоутворююче значення. Відповідно до цього розглядаються закритість і відкритість місця дії у зв'язку з часовими ознаками.

Ключові слова: хронотоп, антиутопія, час, простір, сюжет, будова, фабула.

В статье проанализирована модель хронотопных взаимодействий в антиутопии «Заводной апельсин» Энтони Бёрджеса. Прослежены основные подходы литературоведов к изучению проблемы хронотопа, его соотношения с категориями времени и пространства. В ходе исследования определено, что хронотоп в романе имеет сюжетообразующее значение. В соответствии с этим рассматриваются закрытость и открытость места действия в связи с временными признаками.

Ключевые слова: хронотоп, антиутопия, время, пространство, сюжет, строение, фабула.

The article analyzes the model of chronotropic interactions in the “Clockwork Orange” dystopia by Anthony Burgess. The main approaches of literary critics to the study of the chronotope problem, its correlation with the categories of time and space are traced. The study determined that the chronotope in the novel has plot-forming values. In accordance with this, the closeness and openness of the place of action in connection with temporary signs is considered.

Key words: chronotope, dystopia, time, space, plot, structure, subject.

Постановка проблеми. У другій половині ХХ століття в полі зору літературознавців вагоме місце посідають філософські категорії часу і простору. Для визначення їхнього взаємозв'язку М. Бахтін запропонував термін «хронотоп», який найбільш повно виявляє взаємозалежність часових і просторових координат. У контексті літературного твору хронотоп пов'язаний із суб'єктивністю, оскільки переходить у площину авторської уяви. Із цього приводу В. Коркішко зауважує: «Авторський хронотоп вирізняється найбільшою суб'єктивністю, адже, створюючи художній текст, автор наче «грає» із часом (він може зробити його повільним, швидким або зупинити, якщо цього вимагає творчий задум; зобразити події хронологічно або непослідовно тощо) та простором (розширити, звузити і т.д.)» [1, с. 391]. Отже, питання хронотопу безпосередньо стосується авторських інтенцій, що дає змогу краще збагнути сенс твору та проаналізувати його особливості. Це дослідження – ключ до розуміння твору, його ідейно-художніх домінант. Попри певний поступ сучасного літературознавства у вивченні антиутопічного хронотопу (Ю. Жаданов, О. Кльоцкіна, Б. Ланін), досі не здійснено ретельного дослідження його ролі в автор-

ському світі роману Е. Берджеса «Механічний апельсин», що доводить актуальність статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уперше термін «хронотоп» був використаний О. Ухтомським у психології. У 70-х роках минулого століття, завдяки М. Бахтіну, який ґрунтовно дослідив це поняття, «хронотоп» активно входить у літературу. У праці «Форми часу і хронотопу в романі» відомий учений пише: «У художньому світі просторові і часові компоненти зливаються в осмислене і прикметне ціле. Час згущується, ущільнюється, стає художньо зримим; простір інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється і вимірюється часом» [2, с. 1]. Отже, взаємодія простору й часу визначається дослідником певною комплексною системою, у якій кожна з категорій залежить від іншої.

На переконання І. Астапенка, у літературі «фігурує поняття «художнього часу», яке є окремим явищем, наділеним певними особливостями. Як форма існування дійсності, час дає уявлення про світобудову. У тексті, згідно з переконаннями дослідника, час «функціонує як один з основних елементів організації художньої дійсності, де здебільшого поєднуються час автора, час художній

і час читача» [3, с. 34]. Отже, до основних форм часу в літературному творі віднесено час фабульний (коли події відбуваються в хронологічній послідовності), час сюжетний (порядок художньої організації подій), а також час наративний (коли й ким повідомлено про події).

С. Шишкіна у статті «К вопросу об особенностях литературных жанров социальной прогностики: утопия-антиутопия научная» вказує на замкнутості антиутопічного хронотопу, що створює підґрунтя для виникнення в читача асоціацій. «Читач сам пов'язує реальне й умовне сьогодні, шукає пояснення того, що відбувається в можливому майбутньому, змодельованого автором у минулому, вивчає можливе минуле в «зупиненому» процесі розвитку історії, пояснює те, що відбувається, погоджуючись із гіпотезами письменника або відкидаючи їх» [4, с. 33]. Саме тому художній час антиутопії існує у двох паралельних усесвітах: художній час дійсності персонажів і дійсності читача цього твору.

Постановка завдання. Мета статті – виявити хронотопічні особливості роману «Механічний апельсин» Ентоні Берджеса. Для реалізації мети ставимо такі завдання: охарактеризувати поняття хронотопу в літературі; визначити види зображеного простору та часу в художньому тексті; представити класифікацію відкритого та закритого художнього простору і простежити засоби їх зображення в тексті.

Виклад основного матеріалу. Сатирична антиутопія «Механічний апельсин» для Ентоні Берджеса стала яскравим входженням у світову літературу. А після екранізації роману режисером Стенлі Кубриком у 1971 році до твору виник небувалий інтерес. Ентоні Берджес створив роман-антиутопію, в якому показав майбутнє людство, яке автор бачить виключно в темних тонах. В образі головного героя Алекса, від імені якого ведеться оповідь, втілилися реальні риси індивіда кінця ХХ століття – людини, яка перестала боятися громадської думки, перестала соромитися своїх інстинктів.

Водночас сюжет роману належить до таких, що нав'язані особистою драмою автора. Е. Берджес написав його відразу після того, як лікарі поставили йому діагноз «пухлина мозку», заявивши при цьому, що жити йому залишилося близько року. Пізніше автор в інтерв'ю *The Village Voice* говорив: «Ця чортова книга – праця, наскрізь просякнута болем... Я намагався позбутися спогадів про свою першу дружину, яку під час Другої світової війни по-звірячому побили четверо дезертирів американської армії. Вона була вагітна і

втратила дитину. Після всього, що сталося, вона впала в дику депресію і навіть намагалася покінчити життя самогубством. Пізніше вона тихенько спилася і померла» [5].

Сюжет роману розкривається не тільки і не стільки як система подій, а як історія виникнення, розвитку, становлення характеру й оновленої самосвідомості головного героя, переданої в конкретних подіях. Наратив має стрибкоподібний характер. Автор не дає цілісної, послідовної картини життя героя. Він малює лише найважливіші, визначні моменти. Але від цього оповідь не стає усиченою чи незрозумілою, бо відсутні частини з легкістю можна відновити за дрібними фактами, розкиданими в тексті, і, відповідно, створюється цілісне враження про те, що відбувається.

Місце дії у творі розгортається в недалекому майбутньому на території Лондона. Автор не прив'язує світ роману до жодних точок реальності: він повністю ізольований. Головний герой більшість свого часу перебуває на вулиці. Саме там він може себе найповніше «розкрити». Атмосфера просякнута відчуттям небезпеки, описані пейзажі – темні, безлюдні та холодні. Проте в цьому просторі персонаж вільний, відкритий і здатен робити, що бажає. Обмеженість хронотопу створює почуття «клаустрофобії», підкреслює безвихідь становища жителів суспільства. У таких жорстоких умовах персонажам треба визначитися з позицією «ти – їх» або «вони – тебе»: «Але ми тепер виходимо рідко. Боїмося. На вулицях таке діється...» [6, с. 33].

Хронотопічність характеру виявляється у взаємодії людини з простором, який її оточує, адже, як зауважує І. Девдюк, в «антиутопіях високоорганізованої дійсності опозиціонуються окремі індивіди, свідомість яких зберігає відносну незалежність» [7, с. 79]. Одним із найважливіших хронотопічних мотивів у творі виступає мотив першої зустрічі, який актуалізується в тексті в такому описі: «Ми, тобто я, Алекс, і три мої кенти – Піт, Джорджі й Дим (цей справді-таки був дурний, як дим), сиділи в молочному барі «Корова», напружуючи звинини, чим би його заповнити вечір і оту лайняву зимову холодну мерзоту (добре хоч без дощу)» [6, с. 103]. Саме навколишнє середовище визначає, що герой вписався в час і простір, в емоційну установку на взаємодію з ними. Тому картини пейзажу відтворюють психічний стан як Алекса, так і решти учасників.

Вечори в барах, нічні «походеньки», побиття, пограбування, згвалтування – усе це вже ввійшло у звичний ритм життя головного героя Алекса і трьох його друзів: Піта, Джорджика і

Тьома. Зростання злочинності серед молодих людей – ось риси сучасного суспільства, позбавленого будь-якої моралі. «Це підлий світ, тому що в ньому дозволяється молодикам на кшталт вас на старих нападати і ніякого вже ні закону не залишилося, ні порядку» [6, с. 9]. Знайомство читача з героями здійснюється переважно через зображення побутового часопростору. Саме в ньому відтворено спосіб життя і мислення персонажів. Спокійний побутовий хронотоп раптово переростає в динамічно напружений, екстремальний, який пов'язаний, насамперед, зі змалюванням нічних вилазок головних героїв. Чергування повільного і динамічного хронотопів створюють певну ритмічну організацію твору. Крім того, місце молочного бару «Korova» має символічне значення у творі, адже саме туди йдуть Алекс і його друзі, щоб підсилити жагу до насильства, крадіжок і згвалтування.

Із самого початку книжки Ентоні Берджес дає зрозуміти, що «Механічний апельсин» буде сильним твором. Описуючи жажливі сцени з життя головного героя, автор прагнув не так викликати відразу в людей, як змусити їх задуматися над тим, якими вони можуть стати, якщо не почнуть виправлятися, коли це ще можливо. Письменнику було б дуже важко досягти мети, не деталізуючи звірські дії своїх героїв. Тому він вирішив не стримуватися.

Отже, у творі використані тактика удару, мета якої – переконати читачів у правдивості природи характерів його персонажів. Сюжет рухається досить енергійно і яскраво. Три частини, кожна з яких має 7 глав, – це етапи життя головного героя, розділені на відрізки ним самим. Перший із них – це страшний світ Алекса та його друзів. Вони орудують не в незнайомому англійському антуражі, а в деякому абстрактному мегаполісі, що зберігає лише окремі деталі англійського життя на зразок стареньких жіночок із пабу, яким молоді люди ставлять випивку за свідчення про алібі тоді, коли вони чинять жорстокі злочини. Вони б'ють одиноких старих, гвалтують дівчат і навіть убивають невинних людей без будь-яких докорів сумління.

У другій частині Алекс потрапляє в тюрму за звірське вбивство старенької жінки. Відповідно, простір тюрми, у якому перебуває Алекс, можна визначити як ідилічний хронотоп. Тут ми бачимо «безумних» і «ванючих» збоченців. Однак у цьому закритому просторі Алекс не знаходить собі місця і зрештою шукає усіх шляхів, щоб його покинути.

Важливу роль також відіграють замкнутість і відкритість простору і часу, закритий – може відо-

бражати замкнутість людини. Відповідно, розширюючись чи звужуючись, він, як правило, свідчить про динаміку розвитку художнього образу.

У в'язниці Алекс дізнається про те, що уряд починає нову форму боротьби зі злочинністю – про методику Людовика, за допомогою якої є шанс вийти на свободу. Амністію обіцяють будь-кому, хто погодиться провести над собою експеримент. Алекс відразу зважується. Згодом йому показують жахливі фільми з елементами насильства і включають наркотик, що пригнічує схильність до агресії. Уже після першого сеансу герой відчуває себе пригнобленим у тій реальності, у якій перебував щодня. Окрім фільмів, йому включали улюблену мелодію п'ятої симфонії Бетховена. Держава не тільки проникла в мозок людини, але й позбавила того, що він дійсно любив по-справжньому. «Промивання мізків» призводить до успішних результатів: Алекс через деякий час виходить на свободу слабкою, жалюгідною істотою, нездатною захистити себе. Слід зазначити, що держава вчинила з ним більш жорстоко, ніж можна було очікувати.

Саме момент «перегляду фільму» є власне антиутопічним елементом у творі, адже тоді відбувається трансформація Алекса. Нова урядова програма, частиною якої став головний герой, спрямована не на покарання злочинця, а є свого роду помстою для його тіла, яке виправить і переробить і душу людини. І саме в цьому посяганні на душу та свободу індивіда Ентоні Берджес бачить гріх більш значний, ніж жорстокість і насильство, які є результатом вільного вибору. Не дивно, що засудження подібного «реформування» свідомості особистості виголошує носій традиційної етики у творі, постійно п'яний тюремний капелан: «Що Богові бажаніше? Бездумна голова чи вибір добра? І чи людина, яка обирає зло, певною мірою не краща за ту, котрій добро нав'язали?» [6, с. 65].

У третій частині роману після завершення експерименту Алекс повертається додому, проте не відчуває підтримки близьких. Він іде на вулицю. На шляху йому зустрічаються давні жертви, які б'ють його: старий, якого колись побила банда Алекса; його друзі, які стали представниками органів «правопорядку». Алекс, тепер уже «механічний апельсин», не може постояти за себе, тому що найменше бажання відповісти кривдникам викликає в нього нудоту. Держава не змінює Алекса, а лише пригнічує його бажання до злочинів. Алекс після невдалої спроби самогубства (викинувся з вікна) у лікарні повертається до свого звичного стану.

І в останньому розділі автор робить хід у бік наміченої із самого початку схеми: Алекс раптом перестає відчувати колишнє задоволення від «ультранасилля». У його голові з'являються думки про сина, а також про дівчину, яка могла би стати матір'ю його дитини. Герой-оповідач відчуває, що дорослішає, і навіть висловлює думку, що юність – це якесь попередньо задане існування; а молоді люди подібні до механічних машинок, запущених по прямій лінії, і через це руйнують усе на своєму шляху.

Є ще одна причина, згідно з якою роман Е. Берджеса «Механічний апельсин» є унікальним і водночас несхожим на інші твори того періоду. Починаючи писати свій твір, автор думав, що помирає, а коли завершував, дізнався про хибність поставленого йому діагнозу. Звідси поява останнього 21-го розділу роману, у якому автор устами свого героя Алекса висловлює надії на майбутнє, яке вже не здається таким темним і похмурих. Цим письменник прагне довести, що людина може змінитись із власної волі, коли стане старшою й більш зрілою.

Висновки. Отже, хронотоп у романі «Механічний апельсин» Ентоні Берджеса належить до сутнісних жанрових характеристик. Під час дослідження виявлено його специфіку й загальні особливості. По-перше, хронотоп – закритий, адже автором роману зображено місто, яке хворе злочинністю. Подібна атмосфера впливає на становлення молодого покоління, якому необхідно визначитися зі своєю соціальною позицією. По-друге, літературний час – фабульний, адже події відбуваються в хронологічній послідовності, що дає можливість побачити еволюцію важкого підлітка, який вирішує зав'язати зі злочинністю і мати сім'ю. Отже, у творі переважає хронологічна оповідь, в яку включено велику кількість діалогів, що допомагають розкриттю характерів і посиленню динамізму. По-третє, художній простір характеризується відкритістю та закритістю. Залежно від цих характеристик простір постає локальним і глобальним, близьким і далеким. Окрім того, відчуття часу і простору залежить від вираження його автором, від сприйняття читачем і від взаємозв'язку реального світу й світу художнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коркішко В.О. Часопростір як формотворча категорія художнього тексту. *Актуальні проблеми слов'янської філології* / за ред. В.О. Коркішко. Бердянськ, 2019. С. 391.
2. Бахтин М.М. Форми времени и хронотопа в романе. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва, 1975. С. 234–407.
3. Астапенко І.А. Художній час і простір Емми Андієвської. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2016. № 2. С. 34.
4. Шишкина С.Г. К вопросу об особенностях литературных жанров социальной прогностики: утопия-антиутопия научная. *Вестник гуманитарного факультета ИГХТУ*. 2012. № 2. С. 23–28.
5. Kim M. Anthony Burgess & A Clockwork Orange. *Program Notes*. 1966.
6. Берджес Е. Механічний Апельсин / пер. з англ. О. Буценко. Київ : Рідна мова, 2018.
7. Девдюк І.В. Проблема свободи в антиутопічному дискурсі романів «Сонячна машина» В. Винниченка і «Прекрасний новий світ» О. Гакслі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2018. №17. С. 78–86.